यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।
प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥ ९ ॥

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः ।
प्रति । इदम् । विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९ ॥

हे पर्जन्य यत् यदा त्वं कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् स्तनयन् दुष्कृतः पापकृतो मेघान् हंसि विदारयसि तदानीम् इदं विश्वं जगत् प्रति मोदते । विश्वं विशेष्यते । यत्किं च पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति । वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उ ।
अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥ १० ॥

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति ।
अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥ १० ॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य त्वम् अवर्षीः वृष्टवानसि । वर्षमुदु षू गृभाय उत्कृष्टं[1] सु सुष्ठु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः । धन्वानि[2] निरुदकप्रदेशान् अकः[2] जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । अत्येतवा उ अतिक्रम्य गन्तुम् । ओषधीः अजीजनः उदपादयः । किमर्थम् । भोजनाय धनाय भोगाय वा । कम् इत्ययं 'शिशिरं जीवनाय कम्' इतिवत्पादपूरणः (निरु. १. १०) । उत अपि च प्रजाभ्यः सकाशात् मनीषां स्तुतिम् अविदः प्राप्तवानसि ॥ ॥ २८ ॥

'बळित्था' इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—'बळित्था तृचं पार्थिवमानुष्टुभम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या देवीनां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या । 'बळित्था पर्वतानां दळ्हा चिद्या वनस्पतीन्' (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे चैषा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुखीया (आश्व. श्रौ. ९. ५) ॥

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥ १ ॥

बट् । इत्था । पर्वतानाम् । खिद्रम् । बिभर्षि । पृथिवि ।
प्र । या । भूमिम् । प्रवत्वति । मह्ना । जिनोषि । महिनि ॥ १ ॥

पर्जन्य त्वम् एतेन स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् एहि आगच्छ। किं कुर्वन्। अपः अम्भांसि निषिञ्चन् स देवः असुरः उदकानां निरसितापि सन् नः अस्माकं पिता पालकश्च ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।
दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तूद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्ऽवता । परि । दीय । रथेन ।
दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥७॥

अभि भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय। तदेव पुनरुच्यते दार्ढ्याय। स्तनय गर्ज। गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु आ धाः आधेहि। तदर्थम् उदन्वता उदकवता रथेन परि दीय परितो गच्छ। दृतिं दृतिवदुदकधारकं मेघं विषितं विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं सु[1] सुष्ठु कर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । यद्वा। विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष। एवं कृते[1] उद्वतः ऊर्ध्व-वन्तः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः[2] समाः एकरथाः भवन्तु उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।
घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च ।
स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।
घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघम् उदच[3] उद्गच्छ। उद्गमय वा। तथा कृत्वा नि षिञ्च नीचैः क्षारय । कुल्याः नद्यः विषिताः विष्यूताः सत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम्। प्रायेण नद्यः प्राच्यः[4] स्यन्दन्ते। घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च व्युन्धि क्लेदय अत्यधिकम्। अघ्न्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणं सुष्ठु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं भवतु ॥

---

१. त–कुरु। २. ख-च-ण–पाषाणादिनिम्नोन्नताः ; झ-न-र–निम्नोन्नताः प्रदेशाः ; भ–पाषाणादि-निम्नोन्नताः प्रदेशाः। ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श–उत्कृष्टमुदच। ४. त–प्राच्याः।

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।
इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विऽद्युतः ।
उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्व१रिति स्वः ।
इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

प्र[1] वान्ति वाताः[1] वृष्ट्यर्थम्। पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संचरन्ति विद्युतः। ओषधीः ओषधयः उत् जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते। स्वः अन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति। इरा भूमिः विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति। कदैवमिति। यत् यदा पर्जन्यः देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति[2] अभिगच्छति वा तदैवं भवति ॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।
यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नन्नमीति । यस्य । व्रते । शफऽवत् । जर्भुरीति ।
यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति। यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा। यस्य व्रते कर्मणि ओषधीः ओषध्यः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य सः महांस्त्वं नः अस्मभ्यं महि शर्म महत् सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ ॥ २७ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।
अर्वाङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।
अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं दिवः अन्तरिक्षसकाशात् नः अस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वं दत्त। वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत। हे

---

१. त-प्रवाता वाती(न्ती)ति वाताः। २. त-न-र- क्षरति।

हे स्तोतः vतवसं बलवन्तं vपर्जन्यम् vअच्छ अभिप्राप्य vवद प्रार्थय। पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—‘पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्’ (निरु. १०. १०) इति। vआभिः vगीर्भिः स्तुतिवाग्भिः vस्तुहि। vनमसा अन्नेन[1] हविर्लक्षणेन vआ[1] vविवास सर्वतः परिचर। यः पर्जन्यः vवृषभः अपां वर्षिता vजीरदानुः क्षिप्रदानः vकनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् vओषधीषु vगर्भं गर्भस्थानीयं vरेतः उदकं vदधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । बिभाय । भुवनम् । महाऽवधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यऽवतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःऽकृतः ॥२॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः। तदेवात्र लिख्यते—‘पर्जन्यो[2] विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः। अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः’ (निरु. १०·११) इति ॥

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ३ अह ।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं१ नभः ॥ ३ ॥

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ष्यान् । अह ।

दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नभः ॥३॥

vरथीव रथस्वामीव। स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि vकशया vअश्वान् मेघान् vअभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् vवर्ष्यान् वर्षकान् vदूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा vआविः vकृणुते प्रकटयति। vअह इति पूरणः। एवं सति vसिंहस्य। सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः। अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य vस्तनथाः गर्जनशब्दाः vदूरात् vउदीरते उद्गच्छन्ति। कदा। vयत् यदा vपर्जन्यः vनभः अन्तरिक्षं vवर्ष्यं वर्षोपेतं vकृणुते करोति तदा ॥

‘प्र वाताः’ इति[3] चतुर्थी पर्जन्यस्य[4] चरोर्याज्या। सूत्रितं च—‘प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृति’ (आश्व. श्रौ. २·१५) इति ॥

---

१. ख-च-ण- हविर्लक्षणेनान्नेन। २. त-पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य। ३. त-वान्तीति।
४. ख-च-ण-पार्जन्यस्य।

... । स्वाधीर्देवः सविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अप्रऽयुच्छन् ।
सुऽआधीः । देवः । सविता ॥ ८ ॥

vयः vसविता vदेवः vस्वाधीः शोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् vइमे vअहनी राज्यहनी तयोः vपुरः पुरस्तात् vअप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् vएति गच्छति तम् आ वृणीमहे इति संबन्धः ॥

प्रायणीये 'य इमा विश्वा' इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च— 'य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं साविज्ञीष्टिः कार्या । तस्यामेषा माध्यंदिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्नः' (आश्व. श्रौ. १०.६) इति ॥

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता ॥ ९ ॥

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रवयति । श्लोकेन । प्र । च । सुवाति । सविता ॥ ९ ॥

vयः देवः vइमा इमानि vविश्वा सर्वाणि vजातानि उत्पन्नान् प्राणिनः । जङ्गमानित्यर्थः । तान् vश्लोकेन यशसा vआश्रावयति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणि इमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्युन्मुखः सन् । किंच vसविता vप्र vसुवाति vच[1] प्रेरयति तं वृणीमहे इति[2] ॥ ॥ २६ ॥

'अच्छा वद' इति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्' इति । 'यत्पर्जन्य' इत्येषा नवम्यनुष्टुप् 'वि वृक्षान्' इत्याद्यास्तिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः उपस्थेयाः । सूत्रितं च—'संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन[3] वा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।
कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसम् । गीःऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा । आ । विवास ।
कनिक्रदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भम् ॥ १ ॥

---

1. ग-घ-ज— 'च' नास्ति । 2. ग-घ-ज—इति । च पूरणः । 3. त—सूक्तेन सूक्तेन ।